

25. *Хадановіч, А.* Праўда і справядлівасць / А. Хадановіч // Роднае слова. – № 12. – 2001. – С. 59–65.
26. *Karpowicz, T.* Utwory Poetyckie / T. Karpowicz. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2014. – 518 p.
27. *Стулова, Е. Ю.* Творческая эволюция Ежи Косинского : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.03 / Е. Ю. Стулова. – Минск, 2003. – 20 с.
28. *Mysak, S.* Simple Sentimentality or Specific Narrative Strategy? / S. Mysak. – Canuke Literture: Critical Essays on Canadian Ukrainian Writing. – N. Y. : Nova Science Publications, Inc., 2001. – P. 31–48.

The article deals with the representation of Polish émigré literature in the multicultural American society. The creative activity of the most influential Polish-American writers is revealed and their world views are considered. The peculiarities of the émigré authors' experience as members of an ethnic group are determined. The value of Polish-American literature is recognized and the authors' literary heritage which is an important element in the development of multicultural American aesthetic territory is considered.

Постутила в редакцію 13.08.18

В. І. Радкевіч

ГЕНЕЗІС ПАНЯЦЦЯ «ІНТЭРТЭКСТУАЛЬНАСЦЬ» У ТЭОРЫІ ЛІТАРАТУРЫ

Артыкул прысвечаны разгляду генезісу паняцця інтэртэкстуальнасці, перадумоў яго з'яўлення. Тэорыя інтэртэксту, якая склалася галоўным чынам у ходзе даследавання інтэртэкстуальных сувязей ў мастацкай літаратуры, глыбока змяніла ўяўленне пра тэкст, спосабы яго прачытання і аналізу. Тэорыя інтэртэкстуальнасці была падрыхтавана працамі М. Бахціна, рускіх фармалістаў і прадстаўнікоў структуралізму, але яе з'яўленне было дэтэрмінавана сацыяльнымі трансфармацыямі і няздольнасцю тагачасных філосафа-метадалагічных устаноў патлумачыць і выправіць дадзеныя трансфармацыі. Думка пра аўтаномнасць тэксту дазволіла з'явіцца на свет паняццю «інтэртэкст».

Інтэртэкстуальнасць – паняцце ў літаратуразнаўстве адносна новае, але ў літаратуры яно ахоплівае і старажытныя формы пісьма, сцвярджаючы, здавалася б, простую ісціну: любы тэкст не можа быць створаны незалежна ад таго, што было напісана раней. Тэрмін прапанаваны французскай даследчыцай балгарскага паходжання, постструктуралістам Юліяй Крысцевай у артыкуле «Бахцін, слова, дыялог і раман», напярэдадні 1968-га года, пераломнага не толькі для Францыі, але і ўсяго тагачаснага грамадства. Ю. Крысцева, вучаніца Р. Барта і інтэрпрэтатар ідэй М. Бахціна, прапанавала навуковай грамадскасці новае паняцце, якое адпавядала духу часу. «Любой текст, – піша Крысцева, – строится как мозаика цитаций, любой текст – это впитывание и трансформация какого-нибудь другого текста. Тем самым на место понятия интерсубъективности встает понятие интертекстуальности и оказывается, что поэтический язык поддается как минимум двойному прочтению» [1].

Тэрмін быў распрацаваны ў межах постструктуралізму, які з'явіўся як адказ на няздольнасць папярэдніх філосафа-метадалагічных устаноў патлумачыць сацыяльныя трансфармацыі таго часу. Знакаміты лозунг-графіці «Структуры не выходзяць на вуліцы!» на парыжскіх сценах сцвярджаў той факт, што масавыя дэманстрацыі студэнтаў і працоўных нельга патлумачыць катэгорыямі структуралізму [2].

Карані паняцця *інтэртэкстуальнасць* палягаюць у працах М. Бахціна «Творчасць Франсуа Рабле і народная культура Сярэднявечча і Рэнэсансу» і «Праблемы паэтыкі Дастаеўскага» [3], «Эстэтыка слоўнай творчасці» [4]. Канцэпцыя М. Бахціна пра дыялагізм адыгрывае найважнейшую ролю ў генезісе паняцця інтэртэкстуальнасці. Яна сфармавала падыход да інтэрпрэтацыі інтэртэкстуальнасці як узаемадзеяння мноства тэкстаў унутры аднаго тэксту, які суадносіцца з імі як цэлае з часткамі.

Сама асоба М. Бахціна шматгранная. Навуковы шлях ён распачаў не як філолаг, а як філосаф. Першыя яго працы «Да філасофіі ўчынку» і «Аўтар і герой у эстэтычнай дзейнасці» паказваюць глыбіню поглядаў даследчыка, філасофскія вытокі некаторых яго ідэй. Таксама М. Бахцін займаўся літаратуразнаўствам, філалагічнай і філасофскай інтэрпрэтацыяй тэкстаў.

Паняцце дыялагізму, што адыграла вырашальную ролю ў генезісе інтэртэкстуальнасці, распрацавана М. Бахціным у дзвюх манаграфіях – «Творчасць Франсуа Рабле і народная культура Сярэднявечча і Рэнэсансу» і «Праблемы паэтыкі Дастаеўскага». Карнавальная мадэль культуры, прадстаўленая ў першай кнізе, мае дыскусійны характар адносна таго, ці ўсё можа быць высмеяна, ці не згубяць сваю значнасць тыя або іншыя каштоўнасці, якія могуць патрапіць пад высмейванне. Сама мадэль актуальная для філасофіі постмадэрнізму, дзе няма абсалютных каштоўнасцей (усё можа стаць прадметам карнавалу), а культура – факт нашай інтэрпрэтацыі.

М. Бахцін лічыць, што чалавек падчас зносінаў з'яўляецца як суразмоўца і спасціжэнне глыбінь чалавечай душы немагчыма на шляху знешняга даследавання, паколькі ўнутраны свет чалавека раскрываецца толькі ў зносінах, дыялагічна. Свядомасць герояў раманаў Ф. Дастаеўскага адлюстроўваецца ў словах, рэпліках іншых персанажаў, што спрыяе ўспрымання гэтага тэкстаў як цалкам жыццёвых з'яў. Сам аўтар не ведае, што чакае яго героя ў будучыні, бо той жыве ўласным жыццём, кантактуючы і паўстаючы тым самым у зносінах. За героем застаецца апошняе слова пра сябе самога. Дыялог М. Бахцін разумее як штохвілінна стваральную «жывую» падзею быцця, якая мае бясконцы характар [3].

У кнізе «Эстэтыка слоўнай творчасці» М. Бахцін сцвярджае міжіндывідуальны характар слова, яго адначасовую прыналежнасць наратару і чытачу. Таксама ён выводзіць сувязь выказванняў, нават аддаленых у часе і прасторы, праз агульную тэму, пункт гледжання наратара і т.п. Выказванне заўжды ўплецена ў тканіну іншых выказванняў, якія яго фарміруюць, і знаходзіцца ў сітуацыі дыялогу [4].

Працы і навуковыя погляды М. Бахціна ў сённяшняй сітуацыі шматпланавай камунікацыі даволі актуальныя. Ідэя дыялогу культур была закладзена ў працах М. Бахціна і развітая У. Біблерам.

Таксама ўзнікненне паняцця інтэртэкстуальнасці было падрыхтавана тэарэтычнымі выказваннямі рускіх фармалістаў (адзін з напрамкаў структуралізму), якія дазволілі тэксту сканцэнтравацца на самім сабе. У пачатку ХХ ст. група рускіх тэарэтыкаў аб'ядналася ў «Таварыства па вывучэнні паэтычнай мовы» і ўзялася адстойваць спецыфіку літаратурнага тэксту, адмаўляючыся тлумачыць яго з дапамогай пабочных прычын (гістарычных, сацыяльна-палітычных, псіхалагічных і г. д.). Супраціўнікі асноўнага палажэння гэтай тэорыі літаратуры ахрысцілі яе аўтараў «фармалістамі». Рускія фармалісты лічылі, што гісторыя літаратуры не можа тлумачыцца ўздзеяннем пазалітаратурных прычын, здольных прыводзіць да абнаўлення твораў, адмаўлення ад таго ці іншага жанру ці ўзнікнення новага. Наадварот, рухомая сіла развіцця літаратуры закладзена ў саміх адносінах літаратурных тэкстаў. Такім чынам, вырашальную ролю набываюць сувязі паміж тэкстамі. Узнікненне, а пасля заняпад літаратурных жанраў адбываецца выключна праз падхопліванне старых форм, якія, трапляючы ў новы кантэкст, дэфармуюцца, а з цягам часу зноў аднаўляюцца дзякуючы трансплантацыі ў новы кантэкст.

Постструктуралізм перагледзеў некаторыя ключавыя паняцці структуралізму. Так, ва ўяўленні постструктуралістаў, тэкст – гэта адкрытая, аўтарэфэрэнцыяльная сістэма цытавання, якая чытаецца з дапамогай бязмежнага мноства кодаў і ў якой адсутнічаюць сувязі як з рэальным планам, так і з планам выражэння – суб'ектам. Так, у 1968 г. Р. Барт абвясціў «смерць аўтара» ў аднайменным артыкуле: «<...> ныне текст создается и читается таким образом, что автор на всех его уровнях устраняется» [5, с. 387–388]. Такім чынам, у постструктуралізме здымаецца праблема запазычанняў і ўплываў, першаснасці і другаснасці: праз прызму інтэртэксту свет выступае як велізарны Тэкст, у якім усё калісьці было сказана, а новае магчыма толькі па прынцыпе калейдаскопа.

Тэкст, на думку Р. Барта, складаецца з мноства розных відаў пісьма, што ўзяты з разнастайных культур. Гэтыя віды пісьма ўступаюць у адносіны дыялогу, пародыі, спрэчкі, аднак усё мноства факусіруецца ў адной кропцы пад назвай «чытач», а не «аўтар», як сцвярджалі раней. Тэкст здабывае адзінства не ў паходжанні, а ў прызначэнні быць прачытаным і разабраным на цытаты, з якіх складаецца пісьмо. Чытач выступае той прасторай, у якой адбіваецца і раскрываецца інтэртэкст [5].

Тэрмін Ю. Крысцевай атрымаў шырокае распаўсюджанне ў працах многіх даследчыкаў, але яго трактоўка залежала ад філасофска-метадалагічных устаноў, якіх прытрымліваўся канкрэтны аўтар.

У межах тэорыі пра чытача структураліст М. Рыфатар звязвае інтэртэкстуальнасць з самім працэсам чытання. «Интертекстуальность есть восприятие читателем отношений между данным произведением и другими – предшествующими или последующими – произведениями. Эти произведения

и образуют интертекст первого произведения» [6, с. 57]. Даследчык прапаноўвае адрозніваць інтэртэкстуальнасць факультатыўную і неабходную, апошняю чытач не можа не заўважаць, бо інтэртэкст пакідае след, які нельга прыбраць, кіруе дэкадзіраваннем дадзенага выказвання ў літаратурным ключы.

М. Рыфатар прызнае эвалюцыйны характар інтэртэксту: з цягам часу памяць і кругагляд чытачоў мяняюцца, і адпаведна корпус рэферэнцый, агульных для дадзенага пакалення, становіцца іншым праз некалькі дзесяцігоддзяў. Усё выглядае так, нібыта тэксты павінны станавіцца нечытэльнымі, ці, прынамсі, страчваць свой сэнс па меры таго, як іх інтэртэкстуальнасць страчвае зразумеласць.

Пры такіх умовах інтэртэкст становіцца прыладай селекцыі, з дапамогай якой праводзіцца мяжа паміж адукаванымі чытачамі, здольнымі распазнаць сляды іншых тэкстаў, і «шараговымі» чытачамі, якія, магчыма, успрымаюць усё прачытанае за выключна аўтарскае і не бачаць міжтэкставага следу.

Гэты погляд на паняцце інтэртэкстуальнасці не з'яўляецца адзіным. Зусім ў іншым ракурсе разглядае дадзенае паняцце ў кнізе «Палімпсесты» Ж. Жанэт. Аўтар вызначае інтэртэкстуальнасць як адзін з тыпаў літаратурных узаемазалежнасцей. Ж. Жанэт уводзіць паняцце «транстэкстуальнасць», якое абазначае ўсё, што ўключае пэўны тэкст у адносіны з іншымі, далучае яго да літаратуры ў цэлым [7]. Транстэкстуальнасць, як лічыць аўтар, уключае ў сябе пяць тыпаў адносін:

- **Архітэкстуальнасць**. Вызначаецца тымі адносінамі, якія дадзены тэкст падтрымлівае з родавай катэгорыяй, да якой належыць.
- **Паратэкстуальнасць**. Абазначае сувязь тэксту са сваім паратэкстам (прадмовы, эпіграфы, ілюстрацыі і г. д.). Паратэкстуальнасці Ж. Жанэт прысвяціў кнігу «Парогі» (1985).
- **Метатэкстуальнасць**. Уяўляе сабой адносіны каментавання, пры якіх адзін тэкст гаворыць пра іншы, прычым цытаванне альбо проста намінацыя не абавязковыя.
- **Інтэртэкстуальнасць**. Адносіны супрысутнасці паміж двума ці некалькі тэкстамі праз цытаванне, алузіі, плагіят.
- **Гіпертэкстуальнасць**. Пад гэтым паняццем Ж. Жанэт разумее любыя адносіны, якія звязваюць вытворны тэкст (гіпертэкст) з утвораным (гіпатэкстам). Такія адносіны носяць характар не ўключанасці, а прышчэпкі [6, с. 2].

Сам Ж. Жанэт настойвае на тым, што анісаныя тыпы не замкнёныя, а ўзаемапранікальныя. Такім чынам, аўтара цікавіць не аб'ект пад назвай інтэртэкст, а сувязь, што ўзнікае паміж гіпатэкстам і гіпертэкстам.

У савецкае і расійскае літаратуразнаўства паняцце інтэртэкстуальнасці і інтэртэксту прыйшло з заходнеўрапейскай тэорыі. І хоць тэрміналогія адрозніваецца паміж сабой, сутнасць разважанняў пра спецыфіку «чужога слова» і дыялог тэкстаў супадаюць паміж сабой. У святле праблемы інтэртэксту заслугоўвае ўвагі манаграфія Ю. М. Лотмана «Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история», напісаная для лонданскага

выдавецтва і апублікаваная на рускай мове ў 1996 годзе. Вучоны не карыстаецца тэрмінамі *інтэртэкст* і *інтэртэкстуальнасць*, аднак паняцці семіясферы, семіятычнай прасторы, культурнай памяці непасрэдна звязаныя з праблематыкай інтэртэкстуальнасці. Ю. Лотман увёў паняцце агульначалавечай сістэмы знакаў – семіясферы (па аналогіі з біясферай Вернадскага).

Літаратура, мастацтва, культура разглядаюцца як семіятычныя сістэмы, створаныя чалавецтвам. Інфармацыя захоўваецца і перадаецца праз тэксты, якія выконваюць тры асноўныя функцыі: перадача паведамлення, генерацыя новага сэнсу і кандэнсацыя культурнай памяці. Тэкст, паводле Ю. Лотмана, уяўляе сабой звязаны знакавы комплекс, які валодае здольнасцю захоўваць памяць пра свае папярэднія кантэксты.

Тэкст – адкрытая семіятычная сістэма, якая пад уплывам кантактаў з іншымі тэкстамі стварае сэнсавы патэнцыял для ўласнай інтэрпрэтацыі. Тэкст і чытач выступаюць суразмоўцамі [8]. Погляды Ю. М. Лотмана зрабілі ўплыў на распрацоўку праблемы інтэртэкстуальнасці расійскімі даследчыкамі.

Навуковец І. У. Арнольд звязвае інтэртэкстуальнасць непасрэдна з філалагічнай герменеўтыкай. Чытач – актыўны ўдзельнік творчага працэсу, ён дэкадзіруе тэкст і інтэлектуальна ўсведамляе яго сэнс, духоўны змест. Ад якасці і глыбіні дэкадзіравання залежыць характар асабістай рэакцыі на прачытанае. Аб'ект дэкадзіравання – тэкст – уяўляе сабой дыялог аўтара не толькі з чытачом, але і з усёй сучаснай і папярэдняй культурай. Пад інтэртэкстуальнасцю даследчыца разумее ўключэнне ў тэкст цэлых іншых тэкстаў з іншым суб'ектам маўлення альбо фрагментаў у выглядзе цытат, рэмінісцэнцый і алюзій [9].

Разглядае інтэртэкстуальнасць з пункту гледжання філалагічнай герменеўтыкі і С. Р. Абрамаў. Калі пагадзіцца з тым фактам, што культура ёсць сукупнасць тэкстаў у бесперапынным дыялогу, а чалавечае быццё ў свеце – існаванне «тэксту ў тэксце», то аўтар робіць вывад, што *інтэртэкстуальнасць* ёсць адзіны спосаб існавання культуры і, значыць, няма і не можа быць праблемы *інтэртэкстуальнасці*, але ёсць праблема разумення і інтэрпрэтацыі тэксту [10]. *Інтэртэкстуальнасць* ён прапаноўвае разглядаць як другую назву ўсеагульнай сувязі і счаплення тэкстаў.

За апошнія дзесяцігоддзе ў беларускім літаратуразнаўстве назіраецца актыўны зварот да аналізу «чужога слова» ў мастацкіх творах айчынных пісьменнікаў. Аб'ектам даследавання сталі як найноўшыя творы прыгожага пісьменства, так і ўзоры класічнай беларускай літаратуры. Даследаванне інтэртэксту ў паэзіі канцэнтруецца на аналізе як асобных адзінак (алюзій, цытат, рэмінісцэнцый, эпіграфу), найбольш характэрных для творчасці таго ці іншага паэта, так і комплексным аналізе розных відаў інтэртэксту. Яно (даследаванне) таксама пацвярджае той факт, што міжтэкставыя ўзаемадзеянні характэрны для твораў розных часоў і абумоўлены аўтарскай інтэнцыяй і кругам глядаў. Для сучаснай беларускай прозы характэрны зварот яе аўтараў да лепшых узораў айчыннай і сусветнай літаратурнай класікі як крыніц арыгінальных вобразаў, сюжэтных ліній, тэм, матываў.

Апошнім часам літаратуразнаўцы адмовіліся ад канцэптуальнага палажэння структуралістаў пра «смерць аўтара». Тэорыя інтэртэксту выкарыстоўваецца для новага прачытвання мастацкіх твораў, раскрыцця індывідуальнага стылю пісьменніка, яго моўнай карціны свету. У гэтым варта бачыць спосаб пераадолець крызісную сітуацыю постмадэрну, выпрацаваць новыя каштоўнасныя арыенціры.

Такім чынам, тэорыя інтэртэкстуальнасці, падрыхтаваная працамі М. Бахціна, рускіх фармалістаў і прадстаўнікоў структуралізму, была дэ-тэрмінавана сацыяльнымі трансфармацыямі і няздольнасцю тагачасных філосафа-метадалагічных устаноў патлумачыць і выправіць дадзеныя трансфармацыі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Кристева, Ю.* Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Французская семиотика : От структурализма к постструктурализму / пер. с франц., сост., вступ. ст. Г. К. Косикова. – М., 2000. – С. 427–457.
2. *Жижек, С.* В 1968-м структуры впервые вышли на улицы. Сделают ли они это снова? / С. Жижек // Русский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russ.ru>. – Дата доступа : 30.05.2018.
3. *Бахтин, М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Советская Россия, 1979. – 320 с.
4. *Бахтин, М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1996. – 444 с.
5. *Барт, Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
6. *Пьеге-Гро, Н.* Введение в теорию интертекстуальности / Н. Пьеге-Гро. – М. : URSS: ЛКИ, 2008. – 238 с.
7. *Женнет, Ж.* Фигуры: работы по этике / Ж. Женнет ; пер. Е. Васильевой [и др.] ; под общ. ред. С. Зенкина. – М. : Изд-во им. Собашниковых, 1998 – 469 с.
8. *Лотман, Ю. М.* Внутри мыслящих миров / Ю. М. Лотман. – М. : Яз. рус. культуры, 1996. – 447 с.
9. *Арнольд, И. В.* Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И. В. Арнольд. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1999. – 443 с.
10. *Абрамов, С. Р.* Интертекстуальность как конституирующий признак и условие сосуществования семиотических систем / С. Р. Абрамов // Интертекстуальные связи в художественном тексте : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. И. В. Арнольд. – СПб. : Образование, 1993. – С. 12–20.

The theory of intertext which developed mainly in the study of intertextual relationships in fiction, deeply changed the idea of the text as well as the ways of reading and reviewing it. The theory of intertextuality was investigated in the works by M. Bakhtin, Russian formalists and representatives of structuralism, but its appearance was determined by social transformations and the inability of the philosophy of methodological systems to explain and correct the data transition. The idea of text autonomy has allowed the concept of “intertext” to be born.

Поступила в редакцию 22.06.18